

Araştırma Makalesi

Başvuru: 11.09.2023

Kabul: 11.10.2023

Atıf: Ayas Önel, Tuğba. "Haraway'ın Simpoiesis Kavramı ve Birlikte-Düşünme Pratikleri," *Temaşa Felsefe Dergisi* sayı: 20 (Aralık 2023): 197-212. <https://doi.org/10.55256/temasa.1358544>

Haraway'ın Simpoiesis Kavramı ve Birlikte-Düşünme Pratikleri¹

Tuğba Ayas Önel²

ORCID: 0000-0003-3983-5147

DOI: 10.55256/TEMASA.1358544

Öz

Donna Haraway, dünyanın sonunun ümitsizlik içinde ilan edildiği yirmi birinci yüzyılda karşılaştığımız sorunlarla sanat, teknoloji ve bilimin eşsiz bir birleşimiyle başa çıkabileceğimizi iddia eder. Bunun için siborg, yoldaş türler ve sınırsız sayıda muhtelif melez ilişkilendirmeler gibi kavram ve kavrayışlarla bize yaratıcılık ve veriyi daha önce yapılmamış bir biçimde ilişkilendirmeyi önerir. Bu yazıda kendisini özellikle çevrecilik sorunları, bitki ve hayvan refahı, *doğa* ile farklı insan kültürlerinin etkileşimleri konusunda faaliyet gösteren beşerî, sosyal ve doğa bilimlerinde yetenekli bir akademisyen olarak betimleyen Haraway'ın insan merkezli yaşamın getirdiği sorunlara karşı önerdiği dünyayla birlikte-düşünmek nosyonu incelenecektir. Bu amaçla öncelikle Haraway'ın Chthulusen ve simpoiesis kavrayışları Harawayci anlamda dünya üzerinde birlikte-düşünebilmenin olası koşulları olarak ele alınacaktır. Ardından Haraway'ın sanat, bilim ve teknoloji iş birlikleri olarak nitelediği Kroşe Mercan Kayalıkları (Crochet Coral Reef) Projesi ve Never Alone adlı video oyunu, iki farklı birlikte-düşünme pratiği olarak dünyada birlikte iyileşebilmek ve Haraway için bir söylemsel inşa olan doğanın, rejenerasyonu fikrini daha iyi anlamak için tartışmaya açılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Haraway, Chthulucene, Simpoiesis, Dünyalama, Birlikte-Düşünmek.

Haraway's Concept of Simpoiesis and Practice of Thinking-with for Staying with the Trouble

Abstract

Donna Haraway argues that with a unique combination of art, technology and science we can at least try to manage the problems we face in the twenty-first century, when the end of the world is declared in despair. To achieve this, she proposes to connect creativity and data in a way that has never been done before with concepts and insights such as the cyborg, companion species, and an unlimited number of various hybrid entanglements. Haraway describes herself as a talented scholar especially in environmental issues, plant and animal welfare, and the interaction of *nature* and different human cultures. This article examines Haraway's notion of thinking-with the world that she proposes against the problems brought by anthropocentric approach. For this purpose first, the paper discusses Haraway's notions of Chthulusen and simpoiesis as possible conditions for thinking-with the world in Haraway's sense. Then, the artwork Crochet Coral Reef and the video game Never Alone, described as art, science and technology collaborations by Haraway will be discussed as two different thinking-with the world practices, in order to heal together with the world and for the regeneration of nature, which is a semantical construction for Haraway.

Keywords: Haraway, Chthulucene, Sympoiesis, Worlding, Thinking-With.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Sakarya Üniversitesi, Sanat Tasarım ve Mimarlık Fakültesi. ayas@sakarya.edu.tr

² Bu makale, Felsefe Bugün Burada! Haraway'ın Gezegeni başlıklı sempozyumda sözlü olarak sunulan "Haraway'ın Simpoiesis Kavramı ve Belayla Kalabilmek için Birlikte-Düşünme Pratikleri" adlı tebliğin içeriği geliştirilerek ve kısmen değiştirilerek yazılmış hâlidir.

Giriş

Hepimiz ontolojik olarak daha yaratıcı ve duyarlı olmalıyız.

Donna Haraway

Donna Haraway, günümüzde en çok 1985 yılında yayınladığı ve sosyal bilimler alanında ilgi uyandıran *Siborg Manifesto (A Cyborg Manifesto)* başlıklı iddialı yazısı ile anılır. Bu ses getiren yazısında yirminci yüzyılın sonlarına geldiğimizde *hepimiz siborguz* diye yazar. Ancak kendisi için bilim kurgu ile toplumsal gerçeklik arasında var olan sınır bir yanılısamadan ibaret olduğundan siborg da aslında bir *politik inşadır*. Aynı zamanda “toplumsal ve bedensel gerçekliğimizin haritasını çıkaran bir kurgu ve mümbit eşleşmeler öneren yaratıcı bir kaynak”³ olan siborg düşüncesi, cansız varlıklar ve insan olmayan canlılar ile insan arasındaki sınır ihlallerini, kudretli kaynaşmaları ve her tür tehlikeli olasılıkları içerir.⁴ Aslen bir biyolog olan Haraway’ın siborg odaklı düşüncesi, tüm etkileyciliğine rağmen düşünürün özellikle erken dönem çalışmalarında toplumsal ya da çevresel sorunlara dair çözüm önerilerinde bulunmasını zorlaştırmıştır⁵ denebilir. Ancak *Siborg Manifesto*’nun üzerinden geçen yaklaşık kırk yılda beşerî ve sosyal bilimlerle doğa bilimlerinde ilgi duyduğu ekolojik sorunlar, bitki ve hayvan türlerinin refahı, doğa ve insan arasındaki etkileşim gibi konular üzerine yaptığı çalışmalarla Haraway’ın düşünceleri derinleşir. Bugün dünya üzerinde yaşanan ekolojik sorunlara ve olası çözümlere, bilim-kurgu edebiyatına olan tutkusuyla ve bir hikâye anlatıcısı olarak yaklaşan Haraway, insan veya insan olmayan, canlı veya cansız her şeyi, dünyayı oluşturan bir iletişim sisteminin parçaları olarak gören bir ortak ontoloji fikrine ilgi duyar. Ona göre yaşam zaten hâlihazırda türler arası karşılıklı ilişkiler ağıyla var olur. Bu ilişkiler ağı, biyoloji biliminin somut çalışmalarında açıkça izlenebilir ve bu noktadan hareketle yaşamın maddeci bir semiyolojiye dayandığı söylenebilir. Burada bahsi geçen semiyoloji, klasik semiyolojik yaklaşımdan farklı olarak gösteren ile gösterilen arasındaki aşılmaz boşluğa değil, Haraway’ın “gerçek mevcudiyet”, “enkarnasyon” ve “arabuluculuk” dediği mefhumlara dayanır. Haraway, dünyanın dışarıda bir referans noktasından kavranamayacağına ve tüm bilimsel ya da diğer tür araştırmaların dünyaya içkin olarak yapılmasının gereğine vurgu yapar.⁶ Ona göre “gerçekliğin fotokopisi çekilemez ve gerçek, sahip olunan bir şey değildir.”⁷ Haraway, bu düşünce ile *canavarın karnından* yazdığını ve kendisini *Homo* değil bir humus olarak betimlediğini ve bir posthümanist olarak değil de bir kompostçu (compostist) olarak tanımlanması gerektiğini yazılarında ve söyleşilerinde sıklıkla belirtir. 1985 sonrası yazılarında odaklandığı siborg figürü, primatlar, yoldaş türler, köpek insan, mütevazı tanık, OnkoFare™, Ortho-mune*™ ve DişiAdam© gibi figürler yoluyla -kendi deyişiyle- doğa çeşitlerinin geniş alanı ve üretilmiş doğalar hakkında yazan Haraway, neyin doğa sayıldığına ilişkin bakışı, canavarın karnından yazarak değiştirmek ister.⁸ Ona göre Bruno Latour’un da işaret ettiği gibi dünyanın ihtiyacı olan değişim birden gerçekleşmeyecektir ve tekno-optimizm de işe yarar

³ Donna Haraway, “Siborg Manifestosu” *Başka Yer* içinde, çev. Güçsal Pular (İstanbul: Metis Yayınları, 2010), 46.

⁴ Haraway, “Siborg Manifestosu,” 53.

⁵ Ece Ezgi Çelik, “Haraway’in Yoldaş Türleri ve Ağ Ören Anlatılar,” *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi* 13, (2018): 29.

⁶ Bu düşünce temelde fizikçi feminist teorisyen Karen Barad’da izlenebilir: “Kuram yapmanın imkân koşulları kuram yapmaya dışsal değildir; aygıtın ta kendisi, yani kuram yapmanın maddi-söylemsel imkân koşulları, kuram yapmaya içkin, onun kurucu bir parçası olarak anlaşılmalıdır.” (Karen Barad ve Daniela Gandorfer, “Eleştiri Üzerine,” çev. Öznur Karakaş, *Terrabayt*, 9 Şubat 2022, erişim 20 Ağustos 2023. [Terrabaythttps://terrabayt.com/dusunce/elestiri-uzerine/](https://terrabayt.com/dusunce/elestiri-uzerine/))

⁷ Donna Haraway, “Making Kin: Anthropocene, Capitalocene, Plantationocene, Chthulucene” in *Staying with the Trouble: Making Kin in the Chthulucene* (Durham: Duke University Press, 2016), 101.

⁸ Donna Haraway ve Thyrza Nichols Goodeve, *Tıpkı Bir Yaprak Gibi; Donna J. Haraway ile Söyleşi*, çev. Aksu Bora. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2020), 63.

bir seçenek değildir. Bu nedenle Haraway dünyaya karşı sorumlu kalmak ve daha yaşanabilir bir dünya için direnmek adına, isteyerek dünyada belayla kalmayı (*staying with the trouble*) ve dünyaya içkin bir pozisyon olarak canavarın karnından yazmayı tercih ve tavsiye eder.

Haraway hem doğayı salt bir kaynak olarak metalaştıran ve onunla ancak sahiplik ilişkisi kurabilen kapitaloseni hem de sadece insanı merkeze alan yaklaşımıyla antroposeni ve onun getirdiği tüm yıkıcı antropojenik süreçleri eleştirir.⁹ Haraway'e göre antroposen esasen bir çağ olarak değil, bir sınır-olay olarak değerlendirilmeli ve bir an önce geride bırakılmalıdır.¹⁰ Antroposen, dünya için oldukça yıkıcı sonuçları olan birtakım uygulamaları salık veren politik ve ekonomik aygıtı adlandırmayı yani kapitalizmin adını zikretmeyi reddeder ve yaşadığımız çevresel sorunları, türümüzün doğal evrimsel gidişatının bir sonucu olarak değerlendirir. Hâlbuki karşılaştığımız yıkım, bir tür edimi ya da bir türün nihai sonucu değildir. Esasen bu yıkım, “köleliğe dayanan plantasyonun icadı ve kapitalizmin ortaya çıkmasıyla gelişen ve aslında tamamen değiştirilebilir olan tarihsel konjonktür ve sistemlerin işleyiş biçimlerinden”¹¹ kaynaklanır. Dolayısıyla Haraway'in antroposen'e temel itirazı, bu adlandırmanın, dünyaya karşı sorumlu hissedebilme kapasitemize zarar vermesidir. Antroposen adlandırması yerine kapitalosen dersek kapitalizmi “tarihsel olarak konumlanmış metabolizmalar ve tertipler [asamblaj] kompleksi”¹² olarak yeniden düşünebilmek için önemli ve gerekli bir kavramsal ve yöntemsel hamle yapmış oluruz. Zira kapitalosen *terrandır* yani yeryüzüne aittir ve ilişkisel olarak kurulmuştur. Bu nedenle aslında onun hâlihazırda var olan ilişkilerini ya da tertiplerini sökmek ve SF¹³ zamanlarına uygun olarak kurgulamak ve bunları dünya ile ilişkilendirmek gerekli ve olanaklıdır.¹⁴ Bu da Haraway'e göre Ursula K. Le Guin gibi bir bilim kurgu yazarının gurur duyacağı maddeci-semiyotik sf hikâyeleri oluşturmak için yeni bağlantılar kurmakla yani terran olan her şeyle ilişkilenebilecek hale gelerek mümkündür. Henüz anlatılmamış, olası pek çok güzel hikâyeye ile kurulacak çok sayıda olası örüntü vardır ve bu hikâyeler sadece insanlar tarafından değil tüm terran mahlûklar (critters) tarafından oluşturulabilir ve anlatılabilir. Yani Haraway'e göre nasıl ki yeryüzündeki insanların tümü geçmişte şu anda bizim yaşadığımız gibi yıkıcı biçimde yaşamadıysa bizler de bu şekilde yaşamaya devam etmek zorunda değiliz ve değişim hala mümkün.

⁹ Bilimsel araştırmalar için referans olarak kullanılsalar da kapitalosen ya da antroposen, Uluslararası Stratigrafi Komisyonu tarafından onaylanmış resmi jeolojik zamanlar değildir. Holosen sonrası dönemi adlandırmak üzere önerilen antroposen için 2009 yılında Antroposen Çalışma Grubu (AWG) kurulmuştur. Grup, *büyük hızlanmış* olarak anılan 1950 sonrası dönemi resmi olarak antroposen yani insan çağı olarak adlandırmak üzere Kanada'daki Crawford Gölü'nü araştırma alanı olarak belirlemiştir. Uluslararası Stratigrafi Komisyonu onaylarsa antroposen resmi adlandırmasının 2024 yılında gerçekleşmesi beklenmektedir.

¹⁰ Haraway, nükteli bir ifade ile Kim Stanley Robinson'ın 2312 isimli kurgu romanında geçen ve “kararsız bir ajitasyon durumu” anlamına gelen *Dithering* kelimesinin, içinde yaşadığımız çağın endişeli ve mutlak umutsuz hali göz önüne alındığında bu zamanlar için belki de Antroposen veya Kapitalosen'den daha uygun bir isim olabileceğini yazar. Donna Haraway, “Anthropocene, Capitalocene, Plantationocene, Chthulucene: Making Kin,” *Environmental Humanities* 6, (2015a): 161.

¹¹ Paulson, Steve ve Donna Haraway, “Akrabalık: Donna Haraway ile Bir Söyleşi,” çev. Özde Çakmak, *Yeşil Gazete*, 10 Aralık 2019. <https://yesilgazete.org/akrabalik-donna-haraway-ile-bir-soylesi/>

¹² Haraway'den alıntılan Jason Moore, “Sistemi Adlandır! Antroposenler & Kapitalosen Alternatifi,” *Terrabayt* 1 Mayıs 2021, <https://terrabayt.com/yasam/sistemi-adlandir-antroposenler-kapitalosen-alternatifi/>

¹³ SF, Haraway'in bilim kurgu (science fiction), sicim figürleri (string figuring), spekülatif hikâyeye anlatımı (speculative fabulation), spekülatif feminizm (speculative feminism), science fact (bilim gerçeği) anlamlarında kullandığı bir kısaltmadır. Haraway'e göre “SF bir metodolojidir—düşünme ve hayal kurmanın yanı sıra uygulama ve yapma ile ilgilidir. Bazen ipleri bırakmak ve başarısız olmakla ama bazen işe yarayan, daha önce olmayan bir şey bulmakla ilgilidir (Goodeve ve Haraway, “I'd Rather Stay with the Trouble,” 11). Bu durumda SF dünyaları da şeyleri içeren konteynerler değil, kalıplaşmalar, riskli birlikte yapmalar, spekülatif hikâyeye anlatımlarıdır (Donna Haraway, “Playing String Figures with Companion Species” in *Staying with the Trouble: Making Kin in the Chthulucene* (Durham: Duke University Press, 2016a), 14.

¹⁴ Donna Haraway, “Tentacular Thinking: Anthropocene, Capitalocene, Chthulucene” in *Staying with the Trouble: Making Kin in the Chthulucene* (Durham: Duke University Press, 2016b), 49-50.

İnsan edimleri sadece kendi türünün değil dünya üzerindeki tüm türlerin toprakla (terra) ilişkisini etkiler. Bu dünyada insan ve insan olmayan türler ortak bir canlılık ve ölümlülük içinde ilişkilendirilir, yaşar ve ölümler. İşte dünyayı bu şekilde maddeci bir semiyotik ilişkilendirme olarak düşündüğümüzde anlattığımız hikâyeler, onların kimin tarafından anlatıldıkları ve ne anlattıkları; sistemlerin yaşamı nasıl sistematize ettiği; hangi kavramların hangi kavramlarla birlikte çalıştığı önemlidir¹⁵ ve dünyayı iyileştirebilecek hakiki bir değişim ihtimali bunu anlamaktan geçer. Haraway'ın çok katmanlı ve çok türlü bakış açısını daha iyi anlayabilmek için yazının bir sonraki bölümlerinde düşünürün doğa ve doğanın bir söylemsel inşa olması fikrine değinilerek önce birlikte var olmayı bir karşılıklı inşa olarak kavrayan sympoiesis düşüncesi; ve ardından antroposenin ve kapitalosenin seçkinci anlayışlarına karşı tüm mahlûkları kapsayacak yeni bir zaman anlayışı olarak Chthulucene kavrayışları ele alınacaktır.

1. Doğa, Dünyalama ve Sympoiesis

Haraway'ın düşünce odağını son yirmi beş yılda teknoloji-insan-kültür melezleşmelerinden bu dünya üzerindeki terran güçlere kaydırıldığını söylemek yanlış olmaz.¹⁶ Haraway için doğa bir anne, bir bakım veren ya da bir köle değerdir veyahut “insanın üremesinin, kendini yeniden üretmesinin matrisi/rahmi, kaynağı ya da aracı”¹⁷ olarak da tanımlanamaz. Doğa, “insan olan ve olmayan maddi-göstergesel aktörler arasındaki etkileşimde ortaya çıkan bir ortakyer” dir.¹⁸ Dolayısıyla bir *ortakyer* olarak doğa aslen bir figür, bir inşa ve bir mamuldür. İşte bu inşa edilen ortakyerde antroposun dikkatini çekememiş mahlûklarla ve onların birbirlerine dolanmışlıkları (*entanglement*) ile dolu bir yaşam vardır. Hiçbir şeyin kendi başına var olmadığını ve var olmanın her zaman bir birlikte-karşılıklı olma olduğunu vurgulayan Haraway'e göre kendisinin dünyalama (*worldings*) dediği süreçler yoluyla gerçekleşen bu birlikte var olagelme ve karşılıklı yaratım bir simpoiesistir.¹⁹

Haraway'ın simpoiesis kavrayışı, biyolog Lynn Margulis'in²⁰ simbiyogenez (ortakyaşarlık) kavrayışından beslenir. Haraway'ın simbiyogeneze olan ilgisinin temelinde kendisinin de “doğakültür sürekliliğini göz önüne seren melezleşmeler”²¹ peşinde olması yatar. Tıpkı bilimde olduğu gibi kültür de tanınmış, kabul edilmiş model ilişkilere göre değerlendirilir. Margulis'in yaptığı ise bilimde tanımlı ve çalışan modellerin dışına çıkmaktır ve Haraway de benzer bir yaklaşımla klasik anlamda kültürü ve doğayı yeniden değerlendirebilmek için tanımlı modellerin dışında düşünmeyi önerir. Bu yeniden değerlendirme, çoklu türlerin birbirleriyle olan ilişkilerini yeni bir bakışla fark etmekten geçer. Margulis'in de dikkat çektiği üzere mahlûkların birbirleriyle olan ilişkileri çok yönlü olabilir. Haraway için de mahlûklar (*critters*) dünyada tıpkı biyolojinin gözle görülme-

¹⁵ Haraway, “Tentacular Thinking,” 35.

¹⁶ Ayrıca bkz. Çelik, “Haraway'ın Yoldaş Türleri,” 34.

¹⁷ Haraway, “Ucubelerin Vaatleri” *Başka Yer* içinde, çev. Güçsal Pular (İstanbul: Metis Yayınları, 2010), 122-3.

¹⁸ Haraway, “Ucubelerin Vaatleri,” 130.

¹⁹ Donna Haraway, “Sympoiesis: Symbiogenesis and the Lively Arts of Staying with the Trouble” in *Staying with the Trouble: Making Kin in the Chthulucene* (Durham: Duke University Press, 2016c), 58.

²⁰ Lynn Margulis, bir mikrobiyologdur ve öne sürdüğü endosimbiyotik (SET) teorisine göre mantarlar, protistler ya da diğer bitki ve hayvanlar, hücrelerinin içindeki kloroplastı ya da çekirdek ve mitokondri gibi organellerini çeşitli bakteri türlerinin simbiyotik ilişkileri aracılığıyla oluşturmuş/geliştirmiştir. Bu tespiti dayanarak Margulis, doğanın temelini türler arası rekabete ve doğal seçilime değil, karşılıklı bağımlılığa (interdependence), simbiyosise ve simbiyogenesise dayandığı iddia eder. Bkz. Lynn Margulis, *Symbiotic Planet: A New Look At Evolution* (New York: Basic Books,1999).

²¹ Ezgi Ece Çelik, “Doğa-Kültür Sürekliliği ve Ekolojik İnsan Bilimleri,” *ViraVerita E-Dergi* 15, (2022): 14. Haraway'e göre doğa-kültür kategorik ayrımının kendisi bir şiddettir ve bizler de bu şiddeti devralmış durumdayız. (Haraway, *Tıpkı Bir Yaprak Gibi*, 120.)

yen canlıları gibi birbirleriyle sayısız ilişki kurarlar. Ancak burada vurgulanması gereken şudur ki Harawayci bakış açısı bu ilişki ağı içinde bir mahlûkun tüm diğer mahlûklarla bağlantılı olduğunu değil her şeyin en azından *bir* şeyle bağlantılı ya da ilişkili olduğunu savunur. Haraway tüm bu birlikte var olma ve yapma edimleri için simpoiesis (sympoiesis) kavrayışını önerir. Simpoiesis, birlikte yapmak/olmak (making-with) demektir ve düşünür, birlikte yoldaşlıkla dünyalamak/dünyalaşmak edimini anlatmak için bu kelimeyi seçer. Haraway, biyolojinin konusu olan sayısız, gözle görülmeyen canlı durmadan “birbirlerinin içine girerler, birbirlerinin etrafında dolaşırlar ve birbirlerinin içinden geçerler, birbirlerini yerler, hazımsızlığa yakalanırlar ve birbirlerini kısmen sindirir ve kısmen özümserler ve böylece hücreler, organizmalar ve ekolojik topluluklar olarak bilinen simpoietik düzenlemeler oluştururlar”²² diye yazar. Bu simpoietik varlıklar için kullandığı başka bir kelime, etimolojik olarak “tüm varlıklar” anlamına gelen, holobiyont'tur. Mahlûklar, kurdukları ilişkilerinden önce var olmazlar; daha önceki varlıkların dolaşıklıklarından maddi-göstergesel gelişim yoluyla yani maddesel ve çoklu bir iletişim yoluyla birbirlerini oluştururlar. Bu anlamda Haraway'ın kullandığı haliyle holobiyont, konak+ simbiyot şeklindeki karşılıklı faydaya dayalı yaşam biçimlerini belirtmez. Bunun yerine uzay ve zaman ölçeği ne olursa olsun simbiyotik asamblajları kasteder. Bu da holobiyontta tüm oyuncuların, birbirleriyle çok çeşitli türde çoklu zamanlı ve çoklu mekânlı düğümlenmeler yoluyla ortak yaşamı olduğu ve diğer holobiyontlarla ilişki kurmaya ve asamblajlara farklı derecelerde olmak üzere açık oldukları anlamına gelir.²³

Bu noktada Haraway'ın simpoiesis ile neyi kastettiğini daha iyi anlayabilmek için verdiği örneklere değinmek gerekir. İlk örnek Margulis'in incelediği Avustralyalı bir termit olan *Mastotermes darwiniensis*'in bağırsaklarında yaşayan tek hücreli bir canlı olan *Mixotricha paradoxa*'dır. Margulis, sıradan bir mikroskop altında tek hücreli yüzen bir siliyer gibi görünen *M. Paradoxa*'nın, bir elektron mikroskobu altında bakıldığında beş ayrı canlı türünden oluştuğunun tespit edileceğini belirtir. Yani dışarıdan bakıldığında, protist olarak sınıflandırılan tek hücreli bir organizma türü olan *M. Paradoxa*'nın her çekirdekli hücrelerinin içinde aslında birçok küresel bakteri bulunur. Haraway'e göre bu haliyle bu canlı, karmaşık “bireyselliği” ile hem simbiyosisi açıklamak için en ilginç örnektir hem de holobiyontları temsil edebilecek en temel örnektir.²⁴

Simbiyosise ve Haraway'ın sözünü ettiği semiyotik maddeci iletişim kavrayışına bir diğer örnek Hawaii kısa kuyruklu kalamarıdır. Bu kalamarın gelişimsel biyolojisinin bir parçası olan *Vibrio fischeri* adlı bakteriler, kalamarın gövdesinin ışıldamasını sağlar ve böylece kalamar karanlık gecelerde avlanırken avına yıldızlı bir gökyüzü gibi görünür. Kalamarın bakteriyel simbiyontları olan *Vibrio fischeri* isimli bakteriler *Vibrio* bakteri ailesine aittir ve bu örnekte bu bakterilerin kalamar ile iyi bir maddi göstergesel iletişim kurduğu söylenebilir. Ancak örneğin, başka bir *Vibrio* türü bakteri olan *Vibrio Cholerae*, yiyecek ve içeceklerle bulaştığında insanlarda kolera hastalığına neden olur ve bilindiği üzere bu hastalık tarihte dünya genelinde birçok kez toplu ölümlere yol açan tehlikeli bir bulaşıcı hastalıktır. Bu iki örnek -elbette ki antropos bakış açısına göre değerlendirildiği unutulmadan- insan ve diğer türler arasında gelişen iyi ve kötü maddi göstergesel iletişime örnek gösterilebilir.

İnsan bedeni üzerinden de benzer bir örnek verilebilir. Vücudumuzdaki insan genomu, bedenimizi oluşturan tüm hücrelerin yalnızca yaklaşık %10'unda bulunur. Geriye kalan hücrelerimizin diğer %90'lık kıs-

²² Haraway, “Sympoiesis,” 58.

²³ Haraway, “Sympoiesis,” 59.

²⁴ Haraway, “Sympoiesis,” 59.

mı ise bakteri, mantar, tek hücreli canlıların genomlarının toplamından oluşur. Bu da aslında gözle görülmez bir sürü farklı arkadaşın refakatinde yetişkin bir insan olduğumuzu gösterir.²⁵ Benzer biçimde hayvanlar da bakterilerle iç içe yaşarlar ve hatta hayvanların en yakın yaşayan akrabaları, koloni olarak yaşayan ve yakalı kamçılılar olarak bilinen tek hücrelilerdir. Öyleyse aslında insan da dâhil mahlûkların hepsi birbirleriyle ilişki içinde var olur ve birbirlerini çok çeşitli ölçeklerde ekolojik, evrimsel ve gelişimsel bir dünyalama içinde oluşturur ve ayrıştırırlar.²⁶ Bu durumda bilindik anlamıyla birey diye bir şeyden bahsetmek mümkün değildir ve Haraway varlıkların tamamı “biyo” yani canlı olmadığı için “holobiyom” terimi yerine tüm canlı-cansız varlıklarla olan ilişkimize referans veren “holoentler” terimini kullanır.²⁷

Tüm bu birlikte var olma pratikleri dikkate alındığında Haraway’ın dünya üzerindeki tüm canlı ve cansız varlıklar için insanı merkeze almayan bir zaman anlayışı önerdiğini de görmek şaşırtıcı değildir. Haraway içinde yaşadığımız zamanı, ktonik olanların zamanı olarak tanımladığı Chthulucene olarak adlandırır. Bir sonraki bölümde düşünürün işte bu yeni zaman kavrayışı ele alınacaktır.

2. Yeni Bir Çağ ve Bir İmkân Olarak Chthulucene

Haraway, insan merkezli yaklaşımın dünyada yarattığı sorunlarla başa çıkmak zorunda olan içinde bulunduğumuz kaotik zamanı öncelikle Chthulucene yani ktonik olanların zamanı olarak görmemizi önerir. Antroposen veya kapitalosen’den farklı olarak Chthulucene, devam eden çoklu tür hikâyelerinden ve tehlikeli zamanlarda birlikte-olma (becoming-with) uygulamalarından ibaret bir zamandır. Haraway bu kelimeyi Antik Yunanca yeraltı anlamına gelen khthôn ve yeni, taze anlamına gelen kainos kelimelerinden türetir. Ona göre bu kelime her ne kadar problematik bulunabilecek bu antik yunan köklerinin uzantılarını taşıyor olsa da bu uzantılar, “sayısız zamansallığı ve uzamı ve insandan-fazla, insandan-başka, insanlık dışı ve toprağa ait olan olarak-insan dâhil türlü türlü kendi içlerinde aktif varlıkları çeşitli topluluklar içinde birbirine dolar.”²⁸ Antik Yunan kökleri dışında Chthulucene kelimesi ayrıca ünlü bilim-kurgu yazarı H. P. Lovecraft’ın *Cthulu* isimli ırkçı ve kadın düşmanı yaratığını hatırlatır. Ancak Haraway *Cthulu* kelimesine bir harf ekleyerek *Cthulu* haline getirir ve her fırsatta Lovecraft ve onun düşünce biçiminden oldukça uzak olduğunun altını çizer.²⁹ Haraway *Pimoa cthulhu* isimli bir örümcekte ilham almıştır ve onun için Chthulucene, ktonik varlıkların yani toprağa ait olanların yaşanmamış, yeni zamanının adıdır.

Chthulucene, dünyanın devam eden, geçmiştekişimdiki gelecekteki³⁰ süreçlerine ve varlıklarına atıfta bulunur. Yani doğaya bir anne olarak referans vermez, aksine ona “bizim tenimiz, etimiz olarak bize de onun teni olarak referans verir ve burada insandan bahsediyorsak eğer, insan merkezde değildir, bu tenin ve etin bir kısmıdır ancak”.³¹ Bu durumda ktonik süreçler ile kastedilen varlıklar, kişiler değildir. Ktonik süreçler, her an bozulabilecek maddi ilişki sistemlerini ifade eder. Chthulucene de bu durumda yeryüzündeki dünyevi varlıkların bir araya gelişler ve ayrılışlar ile şekillenen karmaşık yaşam süreçlerinin farkındalığı ve onaylan-

²⁵ Goodeve, “I’d Rather Stay with the Trouble,” 5.

²⁶ Haraway, “Sympoiesis,” 97.

²⁷ Haraway, “I’d Rather Stay with the Trouble,” 5.

²⁸ Haraway, *Staying with the Trouble*, 192.

²⁹ Bu sebeple bu makalede kelimenin İngilizce orijinal yazılışı korunmuştur.

³⁰ Haraway geçmiş, şimdi ve gelecek kelimelerini birleşik halde “pastpresentfuture” şeklinde yazar.

³¹ Goodeve ve Haraway, “I’d Rather Stay with the Trouble,” 4.

masıdır. Ancak bu onaylama ne tanrısaldır ne de bir antropos farkındalığıdır Haraway'e göre. Aksine birbirleriyle ilişki içerisinde varlık sürdüren insan dâhil tüm dünyevi varlıkları basitçe isimlendirmenin bir yoludur. Haraway dünyevi olanların dolanıklığı olarak isimlendirdiği bu ilişkiselliği, “benim bir kuzenim varsa, kuzenim de bana sahip olur. Bir halkın dağı varsa, dağın da halkı vardır. Benim bir kentim varsa, kentim de bana sahiptir”³² diye açıklar.

Tüm yeryüzü varlıklarının dolanıklığına işaret eden Chthulucene'de ölümlü yaratıklar olarak iyi yaşamın ve ölmenin bir yolu, geri dönüşü olmayan kayıpların yasını da layıkıyla tutmamızı sağlayabilecek etkili biyolojik-kültürel-politik-teknolojik iş birlikleri kurmak ve olası iyileşmeler için tüm insan, insan olmayan, canlı ve cansız mahlûklarla güçlerimizi birleştirmektir. Bu noktada Haraway'ın Chthulucene'inin sadece bir iyi niyet kurgusu olmadığına altını çizmek gerekir. Chthulucene, bize kapitalosen'in baskın ve zorlayıcı siyaseti nedeniyle ölmekte olan dünyayı terk etmek yerine onunla kalmayı yani Haraway'ın deyimiyle belayla kalmayı ve bunu yaparken de rekabetçi bireycilikten uzaklaşarak canlı-cansız, insan-insan olmayan her tür mahlûkla ilişkilenerken daha sorumlu (response-able)³³ yaşamayı ve ölebilmeyi öğrenmemizi öğütler. Burada vurgulamak gerekir ki Haraway, Chthulucene adlandırmasını antroposen, kapitalosen ya da plantasyonasen yerine önermez. Aksine ona göre dünya bir sığınağı olmayan sığınmacılar ile doludur ve bu sığınmacıların hepsi sanıldığı gibi sadece insanlar değildir. Bugün karşılaştığımız durumda insan ve insan olmayan tüm türler bu tehlike ile farklı derecelerde de olsa karşı karşıya olduğu için de sorunu açıklamak tek bir kelime-den fazlasını gerektirir. Bu durumu Harawayce ifade etmek gerekirse Chthulucene'i, kapitalosen, antroposen ve plantasyonasen gibi kavramlarla birlikte olduğu kadar geçmiş, şimdi ve gelecek tüm zamanlarla birlikte düşünmek gerekir.³⁴ Bu nedenle Haraway “antroposen, Gaia³⁵, otopoietik³⁶ düşünce ve küresel ölçekte devam eden operasyon türlerine ihtiyacımız olmadığını iddia etmiyorum, ancak bunların temel tarihsel ve maddi özgüllüklerine, sınırlılıklarına işaret ediyorum... Onları çöpe atmaktan bahsetmiyorum” diye belirtir.³⁷ Bu noktada antroposen gibi bir kelimeyi tabu haline getirmeden ya da onu yasaklamadan ilerlemek gerektiğini ve antroposen veya kapitalosen gibi büyük kavramları kullanma riskini göze almamız gerektiğini düşünen Haraway, verdiği bir röportajda “bu kelimeler, tıpkı benim onları kullanırken yaşadığım deneyim ve düştüğüm veya kendime kurduğum tuzaklar gibi, yaşadığımız sorunun iyi örnekleridir. Birbirimizden hesap sormamız gerekiyor, bunun ise nazik bir biçimde yapılmasını umut ediyorum”³⁸ diyerek yaklaşımının yadsımacı değil kapsayıcı olduğuna vurgu yapar. Böylece Chthulucene aracılığıyla antroposen ve kapitalosenin anlatı alanını

³² Donna Haraway, Katherine Bryant ve Erik Wallenberg, “Fırtınanın Göbeğinde: Donna Haraway ile Röportaj,” çev. Nalan Kurunç, *Terrabayt*, 9 Kasım 2021. <https://terrabayt.com/yasam/firtinanin-gobeginde-donna-haraway-ile-roportaj/>

³³ Response-ability kelimesindeki tire işareti, sürmekte olan çevresel sorunlara verdiğimiz yanıtlardan hepimizin sorumlu olduğuna dikkat çekmek ister.

³⁴ Haraway, “Anthropocene, Capitalocene, Plantationocene, Chthulucene,” 160.

³⁵ Gaia, Antik Yunan mitolojisinde yeryüzünün kişileştirilmiş halidir. Burada Haraway'ın atıfta bulunduğu Gaia teorisi ise James Lovelock ve Lynn Margulis'in ortak çalışmalarına dayanır. Yazarlar, Lovelock (1972)'nin adlandırması ile Gaia hipotezini yaşamın atmosferdeki gazların döngüsünde pasif ve sabit bir rolü olduğuna inanan bilime karşı “biyosferin, Dünya'yı homeostazda (denge) tutabilen aktif bir adaptif kontrol sistemi olması” olarak açıklar. James E. Lovelock ve Lynn Margulis. “Atmospheric Homeostasis by and for the Biosphere: The Gaia Hypothesis,” *Tellus* 26, (1974), 3, 9.

³⁶ Otopoiesis ya da otopoez canlıların kendi kendi üretme, yenileme ve sürdürme yetilerini belirten kapalı sistemleri ifade eder. Kavram bu haliyle ilk kez Maturana ve Varela tarafından ortaya atılmıştır. Humberto R. Maturana ve Francisco J. Varela. *Auto-poiesis and Cognition The Realization of the Living*. Dordrecht: D. Reidel Publishing Company, 1980.

³⁷ Donna Haraway, “Anthropocene, Capitalocene, Chthulucene: Staying with the Trouble,” *Anthropocene: Arts of Living on a Damaged Planet* başlıklı konferansta sözlü sunum, 5 Eylül 2014. <http://opentranscripts.org/transcript/anthropocene-capitalocene-chthulucene/>

³⁸ Haraway, Bryant ve Wallenberg, “Fırtınanın Göbeğinde: Donna Haraway ile Röportaj.”

belirleyen yıkıcı hikâye-anlatım koşullarını değiştirmek ister ama aynı zamanda başarısız olma riskini göze aldığı için da bilincindedir.

Ona göre tüm bu dinamik ve riskli simpoietik ilişkiler içinde antroposen ile anılan yıkıcı süreçlerin, Gaia'yı artık bakım veren bir anne olmaktan çıkarabileceğini fark etmemiz gerekir. Kaos her zaman iyiyi üretmez ve mevcut durum bundan daha kötüye giderse nihayetinde toprak ölebilir. Tüm bunları dikkate alınca Haraway'ın Chthulucene için "masum değildir" ifadesini neden kullandığını anlamak mümkündür. Bu anlamda Haraway için sorumluluk almak ve mesuliyetli davranmak yani response-able hale gelmek önemlidir. Chthulucene de işte tam bu yüzden "antroposen'in çöplerini, kapitalosen'in yok ediciliğini toplamalı ve çılgın bir bahçıvan gibi ufalayıp, parçalamalı ve katmanlaştırmalı, hâlâ olası geçmişler, şimdiler ve gelecekler için çok daha sıcak bir kompost yığını yapmalıdır."³⁹ Bu da aslında türler arası ilişkiyi yeniden yorumlamaktan geçer ve Haraway'e göre "çok türlü olma"ya (multispecies becoming-with) ayarlı yaklaşımlar, toprakta belayla kalmamızı (staying with the trouble on terra) yani toprağın, ona tabi olan tüm canlılarla olan mevcut ve olası ilişkilerinin durumunu daha iyi anlayabilmemizi sağlar.

Haraway, bilimin antroposende karmaşık biyolojik sistemlerin açıklanmasına odaklandığını; hâlbuki zarar görmüş bir gezegende yaşama sanatının simpoietik bir düşünme ve eylem biçimi gerektirdiğini belirtir. Çünkü simpoiesis, sürekli olarak genişleyebilir bir oyuncu grubuna işaret eder. İşte bu olası oyun grubunda yer alacak tüm mahlûklara karşı sorumlu (response-able) hale gelmek Haraway'ın sf dünyalamalarının temel hedefidir.⁴⁰ Bu hedefi gerçekleştirmek ve bu söz konusu genişlemeyi sağlamak da birlikte-düşünmek (*thinking-with*) ve başka türlü olan dünyaları *ziyaret etmek* ile mümkündür. Bir sonraki bölümde bu iki kavrayışın Haraway düşüncesindeki anlamı ve yeri ele alınacaktır.

3. Birlikte-Düşünmek

Temel iddiasının "sorun çıkarmak, yıkıcı olaylara karşı güçlü tepkiler uyandırmak, sonluluğu, hem yaşamayı hem de ölmeyi olumlamak" olduğunu dile getiren Haraway, yaşadığımız zamanın şiddetli türbülansı içinde dünyada olup bitenlere "sorumlu yanıt verme yetisi" (response-ability) olarak tanımladığı olaylara yanıt verme kapasitemizi geliştirmemiz gerektiğini sıklıkla vurgular.⁴¹ Ona göre artık kıyamet ya da kurtuluş anlatılarından vazgeçmeliyiz. Dünyayı önemsiyorsak, onu gerçekten bilmeli, öğrenmeli ve onu yok eden süreçlere karşı hareket alırken de onu terk etme senaryoları yerine onunla burada, belada kalmayı seçmeliyiz. Bu aslında insanlar olarak bizlerin "en basit ve net siyasi ve etik görevi"dir.⁴² Çünkü her ne kadar dünyadaki çoklu türlerin yaşam koşullarını şekillendirmede her mahlûkun bir dahli olsa da insan dışında diğer türler, bu iyi ya da kötü koşulların sonucu oluşan durumlara aynı sorumlulukla yanıt verebilecek ya da karşı hareket alabilecek durumda değildir.⁴³

Bu etik görevi layıkıyla gerçekleştirebilmek için yapılması gereken ilk şey birlikte düşünme pratiklerimizi geliştirmektir. Haraway'e göre "birlikte düşünmek, yeryüzündeki doğal-kültürel çok-tür sorunuyla baş başa

³⁹ Haraway, "Tentacular Thinking," 57.

⁴⁰ Donna Haraway, "Pilgrim Award Acceptance Comments," SFRA Pilgrim Ödülleri kabul konuşması, Kaliforniya, 7 Temmuz 2011, 15. <https://people.ucsc.edu/~haraway/Files/PilgrimAcceptanceHaraway.pdf>

⁴¹ Goodeve ve Haraway, "I'd Rather Stay with the Trouble," 3.

⁴² Goodeve ve Haraway, "I'd Rather Stay with the Trouble," 3.

⁴³ Haraway, "Playing String Figures," 29.

kalmaktır. Bu tür mücadelelerde başarı garantisi yoktur. Yalnızca yaşamın ve ölmenin, birlikte olmanın veya olmamanın, simpoiesisin ve yeryüzünde yeşeren çok sayıda türün amansız olumsal dünyaları vardır.⁴⁴ Çok-türlü bakış açısını benimsemek hiç de kolay değildir. Haraway'ın bu konudaki tavsiyesi çok-tür sorunuyla başa çıkmak için kolonileştirilmiş diyarların, yerel kültürü emperyal kültüre ekleyerek kısmi bağlantılarla yeniden kuran çocuklarını örnek almamızdır. Onların kaçınılmaz olarak hibrit kültürler yaratmaları gibi bizlerin de canlı-cansız tüm dünyaları, evrenselle ve tikellere başvurarak değil kısmi bağlantılarla nasıl birleştireceğimizi yeniden öğrenmesi gereklidir.⁴⁵ Bunun için zihinleri tüm terran mahlûkları içine alacak şekilde genişletmek gerekir ki bu da Hannah Arendt'in genişletilmiş zihniyet (*enlarged mentality*) düşüncesine çok benzer bir sürece işaret eder. Zaten Haraway de Vinciane Despret'nin⁴⁶ yaklaşımı üzerinden örneklediği, merak etme pratiği (*curious practice*) hakkında yazdığı yazının başında Arendt'in "genişletilmiş bir zihniyetle düşünmek, kişinin tahayyül kapasitesini başka zihinleri ziyarete gitmek için eğitmesi anlamına gelir"⁴⁷ deyişini alıntılar. Arendt'e göre genişletilmiş zihniyet "ortak akla (*sensus communis*) dayanır ve düşünceyi, diğerlerinin düşüncesini de içine alacak biçimde genişletmeyi içerir."⁴⁸

Haraway için de hem Hannah Arendt hem de Virginia Woolf, doğuştan olmayan akrabaları⁴⁹ ziyarete etmek için alışılmışın dışında bir yola girmek, sohbet başlatmak, ilginç sorular sormak ve bu gibi sorulara yanıt vermek için zihni ve hayal gücünü eğitmenin ne demek olduğunu iyi anlamıştır. Her iki isim de "karşılaşmış olmanın istenmemiş yükümlülüklerini üstlenme"nin zorluğunu ve birlikte-düşünerek beklenmedik bir şey önermenin, risk taşıdığını anlamışlardır. Bu durum esasen Haraway'ın dünya için sorumlu biçimde yanıt verme kapasitesi geliştirebilmek dediği şeyi örneklemiştir.⁵⁰ Bu noktada akılda tutulması gereken şudur: *Ziyaret etmek* kahramanca bir edim olmadığı gibi Haraway'ın yaygara çıkarmak dediği şey de devrim yapmak değildir ve birlikte-düşünmek, evrensel bir düşünce kalıbı da önermez. Burada işaret edilen, sf hikâyelerinin devamı için farklı dünyevi hikâyelere ve onların yeni sürümlerine açık olmaktır. Bu düşünceyi daha iyi anlayabilmek için bu yazının bir sonraki bölümünde Haraway'ın dünyada birlikte-düşünme pratikleri olarak örnek gösterdiği çağdaş iki farklı sanat/bilim projesi ele alınacaktır.

⁴⁴ Haraway, "Tentacular Thinking," 40.

⁴⁵ Haraway, "Playing String Figures," 13.

⁴⁶ Donna Haraway, "A Curious Practice," *Angelaki* 20/2, (2015): 8. Haraway'e göre sosyal bilimci Despret'nin çalışmaları ender bulunan bir nezaketle vahşi merak erdemini geliştirmeye en iyi ampirik örnektir. Despret sadece hayal gücünü değil, tüm varlığını "ziyarete gitmek" için eğitir. Bu pratik, "başkalarını aktif olarak ilginç bulma... Muhataplarının gerçekten ilginç bulduğu soruları sorma, vahşi merak erdemini geliştirme, kişinin algılama ve yanıt verme yeteneğini yeniden ayarlama-ve tüm bunları kibarca yapmayı gerektirir."

⁴⁷ Hannah Arendt, *Lectures on Kant's Political Philosophy*, çev. Ronald Beiner. (Chicago: University of Chicago Press, 1982), 43.

⁴⁸ Tuğba Ayas, "Arendtçi Politik Yargının Kantçı Kökleri," *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi* 14, (2012): 37.

⁴⁹ Haraway, "akraba derken kalıcı, karşılıklı, bağlayıcı, isteğe bağlı olmayan, müşkül-hale-geldiğinde-başınızdandan-savamadığınız, sonuçları olan devamlı bir ilişkiye sahip olanları kastediyorum... Akrabalık genellikle nazik olmanın tam tersidir. Bu ille de biyolojik açıdan akraba olmayı gerektirmez ama dolaylı bir açıdan sonuçları olacak şekilde birbirimizle aynı kategoriye ait olmamızı gerektirir. Eğer Monterey Körfezi bölgesinin insan ve insan ötesi varlıklarıyla akrabaysam, başka bir yerde olsam daha farklı olacak sorumluluklara, yükümlülüklerle ve zevklere sahibim demektir. Hiç kimse her şeyle akraba olamaz fakat akrabalık ağlarımız bağlılık kümeleriyle dolu olabilir. Kuşaklar boyu ilgi ihtiyacı bana son derece önemli gibi geliyor ve bu yalnızca hümanist bir ilişki olamaz" diye belirtir (Paulson ve Haraway, "Making Kin," 2019).

⁵⁰ Haraway, "A Curious Practice," 8.

4. Belayla Kalmak için Birlikte-Düşünme Pratikleri

*Belayla baş başa kalmak istiyorum ve bunu yapmanın bildiğim tek yolu üretken bir neşe, dehşet ve kolektif düşüncedir.*⁵¹

Haraway'in içinde olduğumuz ve resmi olarak antroposen olarak adlandırılmak istenen çağı ve sonrası için bir eş alternatif olarak sunduğu Chthulucene'i dikkate alırsak tüm terran mahlûkların birbiriyle dolanık olması doğa, bilim ve sanat gibi birbirinden oldukça farklı olduğu varsayılan alanlarında da aslında birbiriyle iç içe olması anlamına gelir. Haraway bu durumu örnekleyen edimleri sanat-bilim dünyalamaları (science-art worldings) olarak adlandırır ve bu tip projelerin ya da sanat eserlerinin aslında mahlûkların var olmak için birbirlerine olan ihtiyacını farklı biçimlerde tekrar tekrar anlatabileceğini belirtir.

Haraway'in örnek gösterdiği projeler ve sanat eserleri, dünyanın içinde bulunduğu kaçınılmaz yıkım durumunda yok olması engellenemeyen mahlûklara ve onların kadim hikâyelerine başvurarak düşünürün bu dünyada iyi yaşamayı ve ölmeyi bilmek dediği şeyi örnekler. Dünyanın sonunun tartışıldığı bu karanlık zamanlarda umutsuzluğa kapılmamak için yaratmaya, kurgulamaya ve aktarmaya cesaret etmeliyiz diyen Haraway'e göre "insan güdümlü kitlesel yok oluşlar ve insanları kasıp kavuran çok türlü soykırımlar çağında birden çok türün yeşermesi için koşulları yeniden icat etmeliyiz."⁵² Bunu yapabilmek de öncelikle sorunu miras alabilmekten geçmektedir. İşte burada ele alınacak ilk proje, yok oluşu kaçınılmaz olan mercan resiflerinin yasını tutan ve aynı zamanda onların varoluş ve yok oluş hikâyelerini aktaran Crochet Coral Reef başlıklı sanat eseridir. Ardından bir yerin yerlisi olmanın ne demek olduğunu ve bunun, bu yüzyılın teknoloji bağımlısı gelecek nesillerine nasıl aktarılabilirliğini örnekleyen Never Alone isimli video oyunu ele alınacaktır.

4.1. Kroşe Mercan Resifi (Crochet Coral Reef 2005)

Bu sanat eseri, Avustralya doğumlu ikiz kardeşler Margaret Wertheim ve Christine Wertheim'in ve onların kurduğu Los Angeles merkezli (Institute of Figuring) Şekillendirme Enstitüsü'nün bir projesidir. Proje, sanatçıların anavatanı olan Avustralya'daki Büyük Mercan Resifi'ndeki mercanların beyazlaşmasına ve yok olmasına dikkat çekmek amacıyla ortaya çıkar. Projede gerçek resif organizmalarının kıvrımlı ve mazgallı biçimlerini çağrıştıran formlar, yün iplik, her tür plastik atık ve tığ kullanılarak örülür ve mercan resiflerinin adeta bir simülasyonu oluşturulur. Sanatçılara göre mercanlar ile diğer mazgallı ve fırfırlı resif yaratıkları, "hiperbolik" geometrinin dünyadaki biyolojik tezahürleri aslında yer alırlar. Bu projeyi Haraway açısından ilginç kılan nokta matematik, deniz biyolojisi, el sanatları ve kolektif sanat pratiğinin alışılmadık bir birleşimi olmasıdır. Bu haliyle sanat projesi, deniz yaşamını mahveden çifte felakete yani iklim değişikliği ve plastik çöp sorununa karşı güzel ve tutkulu bir yanıttır. Bu da aslen Haraway'in sanat-bilim dünyalaması dediği şeye münasip bir örnektir ve burada "bir tür hiperbolik somutlaştırılmış bilgi olarak sunulan tığ işi mercan resifindeki yaşamlar, küresel ısınmanın ve toksik kirliliğin maddi unsurlarıyla sarmalanmış olarak"⁵³ izleyiciye sunulur.

Bu haliyle yeni örneklerle de güç verebilecek projenin katılımcı boyutu da doğanın metodolojisinden yani karşılıklı ilişkiler içinde birlikte var olmasından ilham alır. Sanat projesi kapsamında dünyanın çeşitli şehirlerinde on bini aşkın katılımcı ile kırktan fazla uydu resif oluşturulur. Haraway'e göre "algoritmik kodun,

⁵¹ Haraway, "Tentacular Thinking," 31.

⁵² Haraway, "A Curious Practice," 7.

⁵³ Haraway, "Sympoiesis," 78.

doğaçlama yaratıcılığın ve topluluk katılımının”⁵⁴ meyvesi olan tığ işi mercan resifinin yapımcıları, sorumluluk ve yanıt verme (response-ability) kapasitesini geliştirmek için çok-türlü bir var olma pratiğini deneyimler.

Haraway'e göre bu projeyi yürüten ikiz kız kardeşler simpoietik SF için biçilmiş bir kaftandır adeta. Burada deneyimlenen ortak yaratım, bir simpoiesis pratiği olarak bu örülmüş lifli yaratıklar ile temas eden herkese, aynı zamanda okyanuslardaki biyolojik resiflerle psikolojik, maddi ve sosyal ağlar ören binlerce ustaya ulaşır. Bu sanat projesini farklı ve değerli kılan özelliği sadece denizalanı biyolojisi uygulayarak veya resifler arasında dalış yaparak da dikkat çekebileceği resif beyazlaşması sorununu, yepyeni ve çok-türlü bir ilişki kurma biçimi içinde ve çok sayıda temas yüzeyi kullanarak anlatmasıdır. Bu anlamda bu proje için Harawayci anlamda başarılı bir SF hikâye denemesidir denebilir.

4.2. Never Alone (Kisima Ingitchuna)

Haraway'e göre dünyanın dört bir yanındaki yerli halklar, antroposenin ve kapitalosenin dünyayı yok edebilecek söylemleri konusunda özel bir bakış açısına sahiptir. Buna göre halkların ve yerlerin yeniden dirilişi için kaybın, yasın, hafızanın, dayanıklılığın ve yerli olmanın ne anlama geldiği yeniden keşfedilmelidir. Bu da temelde geri dönüşü olmayan yıkımı kabul ederken iyi yaşamaktan ve ölmekten şimdi veya gelecekte hiç vazgeçmemekten geçer. Yıkımı kabul etmek ve yası münasip biçimde tutmak tabii ki yerli halk insanını duygusal olarak yıpratır ama Haraway'e göre yerli topluluklar bu hırpalanmış canlılık ile beslenmeyi bilecek kadar bilgedir.⁵⁵ Bu özellikleri taşıyan yerli topluluklardan bazıları ABD'nin Alaska eyaletinde yaşamlarını sürdürmektedir. Bölgedeki yerli toplulukların sorunlarıyla ilgilenen bir kabile vakfı, son yüzyılda iklim krizi nedeniyle tehlike altına giren doğal yaşamı korumak ve beraberinde gelen işsizliğin neden olduğu sosyal yaşam sorunlarıyla başa çıkabilmek için geleneksel yöntemlerden oldukça farklı bir yol izler. Kabile konseyi, bir video oyunu platformu ile bir *dünya oyunu*⁵⁶ yaratmak üzere iş birliği yapar. Dünya oyunları, bu tehlikeli zamanlarda yerli halkların hikâyelerindeki bilgeliğe dayanan, teknoloji ve sanat içeren birer dünyalaşma örneğidir. Haraway için de dünya oyunları, zarar görmüş bir gezegende yaşamak için bilim-sanat dünyalamasına bir diğer örnektir.

Burada sözü geçen dünya oyunu örneği *Never Alone*, Alaska'daki yerel topluluklarla iş birliği ile yaratılan bir bilgisayar oyunudur. Orijinal ismi Kisima Ingitchuna (yalnız değilim) olan oyun, bilgisayar oyunu platformlarını ve tasarımcılarını, yerli hikâye anlatıcılarını, grafik sanatçılarını, oymacıları ve kukla yapımcılarını, teknoloji tutkunu gençleri ve aktivistleri bir araya getirir. Bu oyunu Haraway için anlamlı kılan şey, oyunun yapımcıları arasında İnupiat Cook Bölgesi Kabile Konseyi başkanı Gloria O'Neill; Alaska yerli topluluklarından düzinelerce danışman ve yaşlı; E-line Media'nın kurucu ortağı, kreatif direktörü; tasarım ekibi, oyunu oynayan genç ve yaşlılar ve de insan olmayan varlıkların bulunmasıdır. Bu katılımcılar ölmekte olan toprak ve sular için hep birlikte ortak bir aciliyet duygusu taşır ve bu duygu ile simpoietik iş birlikleri gerektiren bir projeye imza atarlar. Ancak Haraway'e göre bu iş birlikleri, yerli hikâyeleri sömürgeleştirme amacına

⁵⁴ Christine Wertheim ve Margaret Wertheim, “Crochet Coral Reef: About the Project,” (2005): erişim 21 Haziran 2023. <https://crochetcoralreef.org/about/theproject/>

⁵⁵ Haraway, “Sympoiesis,” 86.

⁵⁶ *Dünya oyunu* terimi, dünya sorunlarına kapsamlı ve bir bütün halinde yaklaşılması gerektiğine dikkat çeken mimar Buckminster Fuller'in 1960'ta önerdiği küresel kaynak dağıtımına ilişkin eğitim simülasyonunda geçen “dünya barışı oyunu” ifadesinin kısaltmasıdır. “World Game.” t.y. The Buckminster Fuller Institute.

hizmet etmemelidir.⁵⁷ Bu anlamda köyündeki hayatı tehdit eden sonsuz kar fırtınasının kaynağını bulmak için yola çıkan genç bir Inupiat (eskimo) kızı Nuna ve bir kutup tilkisinin personasında oynanan *Never Alone*⁵⁸ adlı video oyunu, epistemolojik krizlere posthümanist bir çözüm değildir. İş birliği için genel bir model ya da yerli iklim bilgeliği ile antroposen'i inceliklendirmenin bir yolu da değildir. Aynı biçimde *Never Alone*, Cht-hulucene için bir başlangıç kitabı da değildir.⁵⁹ Haraway'ın bu noktada bir diğer uyarısı da şudur: Hikâyeler, hatta internette satışa sunulan hikâyeler bile hikâye anlatıcılarına aittir. Hikâye paylaşma koşulları yağmacılar, akademisyenler ya da benzerleri tarafından belirlenmemelidir. Bu noktada bu oyun, iklim krizi nedeniyle yaşadıkları coğrafya tehdit altında kalan yerli toplulukların geleneksel hikâyelerini yeni nesillere aktarmak için teknolojiden yararlanır ve bu yolla da bölgede her tür soruna destek vermeye çalışan kısıtlı bütçeli bölge vakfına kaynak sağlamayı amaçlar. Oyunun dünya çapında ulaşılabilir olması ile de ilgili bölge kültürü, evrensel platformlara etkileyici bir teknolojik ara yüz ile ulaşmış olur.

Sonuç

Bu yazıda ele alınan Haraway düşüncesinin tüm bileşenlerinin birbirleriyle olan ilişkisi, dünyevi varlıkların temelde birbirlerine dolanık (*entangled*) olması ön kabulüne dayanır. Ancak burada sözü edilen dolanıklık, türler ya da canlı ve cansız varlıklar arasındaki sabit karmaşık ilişkileri belirtmez. Yani burada önceden verili ve keşfedilmeyi bekleyen bir ilişki ağı söz konusu değildir. Mahlûklar, hâlihazırda tüm olası özne ve nesnellikleri şekillendiren maddeci semiyotik ilişkiler sayesinde oluşurlar ve birbirlerini inceleyemezler. Onlara dair her tür düşünce de dolanıklık mefhumundan ayrı düşünülmemelidir. Bu noktayı daha iyi anlayabilmek için Haraway'ın de sıklıkla referans verdiği Karen Barad'a başvurmak yerinde olacaktır.

Barad'a göre dolanık olmak, ayrı varlıkların basitçe birbiriyle ilişkileneceği değildir. Dolanıklık, içine kapalı ya da solipsist bir varoluşun olmamasıdır. Başka türlü söylersek varoluş tikel bir mesele değildir. Varlıklar birbirlerinden önce var olmazlar.⁶⁰ Bu durumda aslında ontoloji ve epistemoloji, diğer bir deyişle madde ve anlam da içkin olarak birbirine sarmalanmış, dolanık haldedir. Yani “olguları (matters of fact), dert edilen mevzulardan (matters of concern),⁶¹ bunları da alaka gerektiren mevzulardan (matters of care)⁶² ayırmamak gerekir. Bu durumda olası bir dolanıklık etiği (ethics of entanglement) de geçmişin ve geleceğin maddi etkilerinin yeniden okunabilmesine yönelik olasılıklar ve yükümlülükler taşır.⁶³ Barad düşüncesindeki

⁵⁷ Bu noktada Haraway'ın, 1985'te yazdığı Siborg Manifesto'da video oyunlarını “yoğun bir şekilde bireysel rekabete dünya-ötesi savaşa göre ayarlanmış” bir kültüre hizmet ettiği gerekçesiyle eleştirdiğini hatırlatmak gerekir (Haraway, “Siborg Manifesto,” 74-75). Yani Haraway 2016 yılında dünya oyunları üzerine yazarken daha umutlu olsa da video oyunu dünyasına eleştirel bir mesafede durduğunu söyleyebiliriz.

⁵⁸ Video oyunu birlikte oynama (co-play) ya da Nuna ve tilki arasında geçiş yapabilme özelliği sunar. Oyunun orijinal ve tek dış sesi kabilenin ileri gelenlerinden bir yaşlının sesidir. Oyun diğer tüm dillerde ancak alt yazılı olarak oynanabilir. Kabilenin el yazmalarında resmedilen orijinal folklorik karakterler, oyunda alternatif ekranlarda belirir.

⁵⁹ Haraway, “Sympoiesis,” 87.

⁶⁰ Karen Barad, *Meeting the Universe Halfway: Quantum Physics and the Entanglement of Matter and Meaning* (Durham: Duke University, 2007), IX.

⁶¹ Barad burada Bruno Latour'un ismini zikreder. Karen Barad, Rick Dolphijn ve Iris van der Tuin, “Madde Hisseder, Konuşur, Acı Çeker, Arzular, Özler ve Anımsar: Karen Barad ile Röportaj,” çev. Koray Kırmızısakal ve Öznur Karakaş, *Terrabayt* 28 Temmuz 2020, erişim 21 Ağustos 2023. <https://terrabayt.com/dusunce/madde-hisseder-konusur-aci-ceker-arzular-ozler-ve-animsar-karen-barad-ile-roportaj-1/>

⁶² Barad burada Maria Puig de la Bellacasa'ya referans verir. Dolphijn Barad ve Van der Tuin, “Madde Hisseder, Konuşur, Acı Çeker, Arzular, Özler ve Anımsar.”

⁶³ Karen Barad, “Nature's Queer Performativity,” *Women, Gender & Research* 1–2, (2012): 47.

madde-anlam dolanıklığı, Haraway' de doğa-kültür dolanıklığına karşılık gelir. Haraway'e göre doğa ve kültür karşıtlığına güç veren tüm hiyerarşik ve tahakkümcü farklılıklar, söylemsel inşalara dayanır. Yani tıpkı tarih gibi cinsiyet, beden, ontoloji ya da epistemolojiler kelimelerle inşa edilirler ve aslında hiç de zorunlu olmayan belirlenimlerdir.

Bir önceki bölümde değinilen projeleri bu çerçeveye ile düşündüğümüzde bu sanat ve bilim projelerinin, mercanların beyazlaşması ve kutuplardaki sıcaklık değişimi gibi olguları, tam da olması gerektiği gibi tüm dünyayı ilgilendiren yükümlülükler olarak ve konuya dair sorumluluk almak üzere hikâyeleştirdiklerini görürüz. Yani burada deneyimlenen, var olan hikâyeleri Harawayci anlamda, başka türlü bir anlatma deneşimidir. Bilim-kurgu yazınına ve anlatıya önem veren Haraway için bu tip anlatılarda evrim teorisinde ya da diğer çevre bilimlerinde başvurulan anlatı kurallarından bağımsız çok sayıda temas bölgesi içeren bir yapı-sallık göze çarpar. Bu yapı, bilim ile spekülatif kurgu arasında oynanan bir kedi beşiği (cats cradle)⁶⁴ oyunu olarak da görülebilir. Sözünü ettiğimiz örnekler de birbirinden oldukça farklı ortamlarda yaşayan ve eyleyen insanları, hayvanları ve kültürleri birbirlerine tıpkı kedi beşiği oyunundaki ipler gibi dolayan sicim figürleri (sf) oluştururlar ve bu anlamda onlar birer dünyalama pratikleridir aynı zamanda.

Haraway'in deyimiyle bu projeler, masum olmayan, riskli ve kararlı, "birbirlerinin hayatlarına dâhil olma" vakalarıdır. Masum değildirler çünkü ya Crochet Coral Reef projesinde olduğu gibi sanat- müze- sergilenme değeri sisteminin sarmalında yer alırlar ya da Never Alone isimli video oyununda olduğu gibi temelde eğlence endüstrisi ile yerel kültürleri bir araya getirirler ve aynı zamanda belirli bir maddi kazanç peşindedirler. Bu anlamda iki proje de aynı zamanda risklidir çünkü dikkat çekmek istedikleri çevresel felaketleri indirgeme ve dahası gölgeleme tehlikesi taşırlar. Ancak Haraway'in Chthulucene'de var olmanın aynı zamanda riskli ve tehlikeli yaşamak olduğu düşüncesini hatırlatan bu projeler, tüm bu riskleri göğüsleyip dünya için farklı hikâyeler anlatmayı denerler. Onları tehlikeli ve riskli kılan şey, aynı zamanda onları bu dünya için değerli kılar. Bu anlamda bu bilim-sanat dünyalamaları, birbirlerinin hayatlarına sarmalanmış holobiyomlar veya holoentler olarak görülebilir ve her biri ölümcül zamanlarda birer canlandırma projesidir. Harawayce söylersek her biri simpoietiktirler, simbiyogenetikler ve simanimageniktirler.⁶⁵

Bu tip projelerin, Haraway'in sorduğu "fark yaratmayı sadece istemekten vazgeçip nasıl gerçekten fark yaratabiliriz?"⁶⁶ sorusuna aranan cevaplar olduğunu söyleyebiliriz. Ve önemli olan bu hikâyelerin kimin tarafından söylendiği; birer sorumluluk alma ve düşünme pratiği olup olmadıklarıdır. Bu tip yeni nesil projelerin gücü yerli halkların, teknoloji karşısında küçümsenen bilgelikleriyle iklim değişikliği gibi hem tüm dünyayı hem de kendi otantik dünyalarını etkileyen hayati konulara nasıl adapte olduklarına dikkat çekebilmelerinde yatar. Haraway'e göre bu, kadim bilgelikten faydalanmak için önemli bir yol olabilir. Bu anlamda her iki projenin de dünya için sorumlu bir yanıt verme potansiyeli vardır diyebiliriz.

Sonuç olarak devam eden Chthulucene'de akrabalık kurmanın bir video oyunu oynamaktan daha zor olacağı aşikârdır ve bu anlamda dünyada her nerede ne yapıyorsak örgütlü düşünme ve eleştiri biçimlerine ihtiyacımız olduğu açıktır. Dünyanın içinde bulunduğu kriz, Haraway gibi düşünürlerin teorilerindeki eksikleri

⁶⁴ Kedi beşiği oyunu iki veya daha fazla oyuncuyla ve iki ucu bağlanmış ip ile oynanır. Oyun, bir oyuncunun ipi parmaklarıyla iki eli arasında germesi ve ileri geri ilmek alarak çeşitli figürler oluşturmasına ve oyunun bozulmadan değiştirilip oyuncudan oyuncuya aktarılmasına dayanır.

⁶⁵ Haraway, "Sympoiesis," 72.

⁶⁶ Haraway, "Tentacular Thinking," 47.

akademizm yoluyla eleştirmek ve deyim yerindeyse kâğıt üzerinde aktivizm yapmayı bir kenara bırakmamızı gerektiriyor. Bu anlamda Haraway'in tespitleri ve özellikle doğa/teknoloji veya duyarlı/duyarsız insan gibi birtakım karşıtlıklar üzerinden düşünülmemesi gerektiği uyarısı çok önemlidir. Var olan başka türlü yaşama pratiklerinin yanı sıra yeni yaşam biçimlerinin de sürekli bir muhakemesi yapılmalıdır. Ama bu eleştiri, var olandan hareketle ve ona içkin biçimde yapılmalıdır, kuş bakışı eleştiri ile değil.

Haraway'in düşüncesi ve özellikle Chthulucene'i bize yıkımın, kaçınılmaz olarak yaşamın bir parçası olduğunu hatırlatır. Dünyayı kurtarmak ya da eski haline getirmek geçerli bir olasılık değildir düşünöre göre. Bu noktada yapılacak ilk şey, dünyayı tüm canlı ve cansız bileşenleri ile- kendi deyimiyle ktonik olanlar ile görmeye başlamaktır. Bu öneride belki de en önemli nokta Chthulucene'in dünyayı öldürdüğünü iddia ettiğimiz kapitalosene koşut çalışabilir ve çalışıyor, adapte oluyor, öldürüyor ve mutasyona uğruyor olmasıdır. Önerilen, her türlü kaybı önleyecek bir bakış açısı değildir-ki Haraway'in bakış açısından birtakım yıkım da kaçınılmazdır, aslolan yası ve kaybı da kabullenerek yoldaş türlerle beraber yürümek, yaratmak ve ölebilmektir. Bu anlamda belayla baş başa kalmak ya da yeniden dirilme özlemi çekmek, herkes için zorlu geçmişler devralmayı gerektirir ve bu devralış herkes için eşit veya aynı şekilde olmayacaktır. Bu sebeple bu bilinçle ve birlikte düşünmemizin Haraway'in deyimiyle, bir başka özne-oluşturan simpoiesis olduğunu hatırlayıp dünyanın karşı karşıya kaldığı sorunları tüm paydaşları ile birlikte değerlendirmeliyiz. Haraway'in de ısrarla tekrarladığı gibi hikâyeye değişmeli; bizler tüm mahlûklar olarak birlikte hikâyeyi acilen değiştirmeliyiz. Bu yazıda ele alınan ve Haraway'in bu yüzyıldan örnek vermiş olduğu sanat-bilim projeleri de burada sözü edilen olası yenileyici hikâyelerin ne kadar farklı ve yaratıcı olabileceğine farklı iki farklı örnektir.

Kaynakça

- Arendt, Hannah. *Lectures on Kant's Political Philosophy*. Çeviren: Ronald Beiner, Chicago: University of Chicago Press, 1982.
- Ayas, Tuğba. "Arendtçi Politik Yargının Kantçı Kökleri," *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi* 14, sayı: 2 (2012): 27-42.
- Barad, Karen ve Daniela Gandorfer. "Eleştiri Üzerine," Çeviren: Öznur Karakaş, *Terrabayt* 9 Şubat 2022, Erişim 20 Ağustos 2023. <https://terrabayt.com/dusunce/elestiri-uzerine/>
- Barad, Karen, Rick Dolphijn ve Iris van der Tuin. "Madde Hisseder, Konuşur, Acı Çeker, Arzular, Özler ve Anımsar: Karen Barad ile Söyleşi," Çeviren: Koray Kırmızısakal ve Öznur Karakaş, *Terrabayt* 28 Temmuz 2020, Erişim 21 Ağustos 2023. <https://terrabayt.com/dusunce/madde-hisseder-konusur-aci-ceker-arzular-ozler-ve-animsar-karen-barad-ile-roportaj-1/>
- Barad, Karen. "Nature's Queer Performativity," *Women, Gender & Research* 1, sayı: 2 (2012): 25-53.
- Barad, Karen. *Meeting the Universe Halfway: Quantum Physics and the Entanglement of Matter and Meaning*. Durham: Duke University, 2007.
- Çelik, Ezgi Ece. "Haraway'ın Yoldaş Türleri ve Ağ Ören Anlatılar," *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi* 13, (2018): 27-46.
- Çelik, Ezgi Ece. "Doğa-Kültür Sürekliliği ve Ekolojik İnsan Bilimleri," *ViraVerita E-Dergi* 15, (2022): 9-26.
- Dempster, M. Beth. "A Self-Organizing Systems Perspective on Planning for Sustainability." Yüksek Lisans Tezi, Environmental Studies, University of Waterloo, 1998.
- Goodeve, Thyrza Nichols ve Donna Haraway. "Speaking Resurgence to Despair/ I'd Rather Stay with the Trouble," *The Brooklyn Rail* 13 Aralık 2017, Erişim 8 Ağustos 2023. <https://brooklynrail.org/2017/12/art/Donna-Haraway-with-Thyrza-Nichols-Goodeve>
- Goodeve, Thyrza Nichols ve Donna Haraway. *Tıpkı Bir Yaprak Gibi; Donna J. Haraway ile Söyleşi*. Çeviren: Aksu Bora, İstanbul: İletişim Yayınları, 2020.
- Haraway, Donna, Katherine Bryant ve Erik Wallenberg. "Fırtınanın Göbeğinde: Donna Haraway ile Röportaj," Çeviren: Nalan Kurunç, *Terrabayt*, 9 Kasım 2021, Erişim 23 Temmuz 2023. <https://terrabayt.com/yasam/firtinanin-gobeginde-donna-haraway-ile-roportaj/>
- Haraway, Donna. "A Curious Practice," *Angelaki* 20, sayı: 2 (2015): 5-14.
- Haraway, Donna. "Anthropocene, Capitalocene, Chthulucene: Staying with the Trouble," Anthropocene: Arts of Living on a Damaged Planet başlıklı sempozyumda sözlü sunum, 5 Eylül 2014, Erişim 23 Temmuz 2023. <http://opentranscripts.org/transcript/anthropocene-capitalocene-chthulucene/>
- Haraway, Donna. "Anthropocene, Capitalocene, Plantationocene, Chthulucene: Making Kin," *Environmental Humanities* 6, (2015): 159-165.
- Haraway, Donna. "It Matters What Stories Tell Stories; It Matters Whose Stories Tell Stories," *a/b: Auto/Biography Studies* 34, sayı: 3 (2019): 565-575.
- Haraway, Donna. "Pilgrim Award Acceptance Comments," 7 Temmuz 2011, SFRA toplantıları Pilgrim Ödül Kabul Konuşması, Kalifornia. <https://people.ucsc.edu/~haraway/Files/PilgrimAcceptanceHaraway.pdf>
- Haraway, Donna. "Siborg Manifestosu" *Başka Yer* içinde, Çeviren: Güçsal Pular. İstanbul: Metis Yayınları, 2010.
- Haraway, Donna. "Tentacular Thinking: Anthropocene, Capitalocene, Chthulucene," *e-flux* 75 (2016): Erişim 7 Ağustos 2023. <https://www.e-flux.com/journal/75/67125/tentacular-thinking-anthropocene-capitalocene-chthulucene/>
- Haraway, Donna. "Present to Bruno, from Donna," *Social Studies of Science* 53, sayı: 2 (2023): 165-168.
- Lovelock, E. James. "Gaia As Seen Through the Atmosphere," *Atmospheric Environment* 6, (1972): 579-580.
- Lovelock, E. James ve Lynn Margulis. "Atmospheric Homeostasis by and for the Biosphere: The Gaia Hypothesis," *Tellus* 26, (1974): 2-10.
- Margulis, Lynn. *Symbiotic Planet: A New Look At Evolution*. New York: Basic Books, 1999.
- Maturana, Humberto R. ve Francisco J. Varela. *Autopoiesis and Cognition: the Realization of the Living*. Dordrecht: D. Reidel Publishing Company, 1980.
- Moore, Jason. "Sistemi Adlandır! Antroposenler & Kapitalosen Alternatifi," *Terrabayt* 1 Mayıs 2021, Erişim 20 Temmuz 2023. <https://terrabayt.com/yasam/sistemi-adlandir-antroposenler-kapitalosen-alternatifi/>
- Paulson, Steve ve Donna Haraway. "Akrabalık: Donna Haraway ile Bir Söyleşi," Çeviren: Özde Çakmak, *Yeşil*

Gazete, 10 Aralık 2019. Erişim 03 Eylül 2023. <https://yesilgazete.org/akrabalik-donna-haraway-ile-bir-soy-lesi/>

Wertheim, Christine ve Margaret Wertheim. "Crochet Coral Reef," crochetcoralreef.org, 2005, Erişim 20 Temmuz 2023. <https://crochetcoralreef.org/>

"World Game." n.d. "The Buckminster Fuller Institute." Erişim 10 Ekim 2023. <https://www.bfi.org/about-ful-ler/big-ideas/world-game>